

SARCÒFAGS MONOLÍTICS TARDOANTICS DE L'ANTIGA DIÒCESI DE GERUNDA

JOSEP M. NOLLA I MARC PRAT

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica (UdG)

Resum

Entre el segle IV avançat i, potser, el segle VII, hi ha, a tot el territori que va dels Alps marítims a Empúries, un seguit de produccions locals de sarcòfags monolítics obrats en pedra local i coberts amb tapadores del mateix material decorades amb sis, de vegades quatre, acroteris harmoniosament disposats. Tots tenen, tanmateix, unes característiques comunes i una notable personalitat. En aquest treball analitzem la producció de dos tallers locals de Girona i de l'àrea de Banyoles on podem observar el desenvolupament d'una producció que s'inspirà en tallers narbonesos que abastien Empúries i on podem constatar característiques tècniques, expansió i cronologia.

Paraules clau

Antiguitat tardana, món funerari, pedres.

Abstract

Between the advanced 4th century and, perhaps, the 7th century, there was, all over the territory ranging from the Maritime Alps to Empúries, a series of local productions of monolithic sarcophagi produced in local stone and covered with lids of the same material decorated with six, sometimes four, acroteria harmoniously arranged. All have, however, a common characteristic and a remarkable personality. In this paper, we analyse the production of two local workshops of Girona and of the area of Banyoles where we can observe the development of a production inspired by Narbonne workshops which supplied Empuries and where we can see technical characteristics, expansion and chronology.

Key words

Laqte antiquity, funerary world, quarries.

INTRODUCCIÓ I PLA DE TREBALL

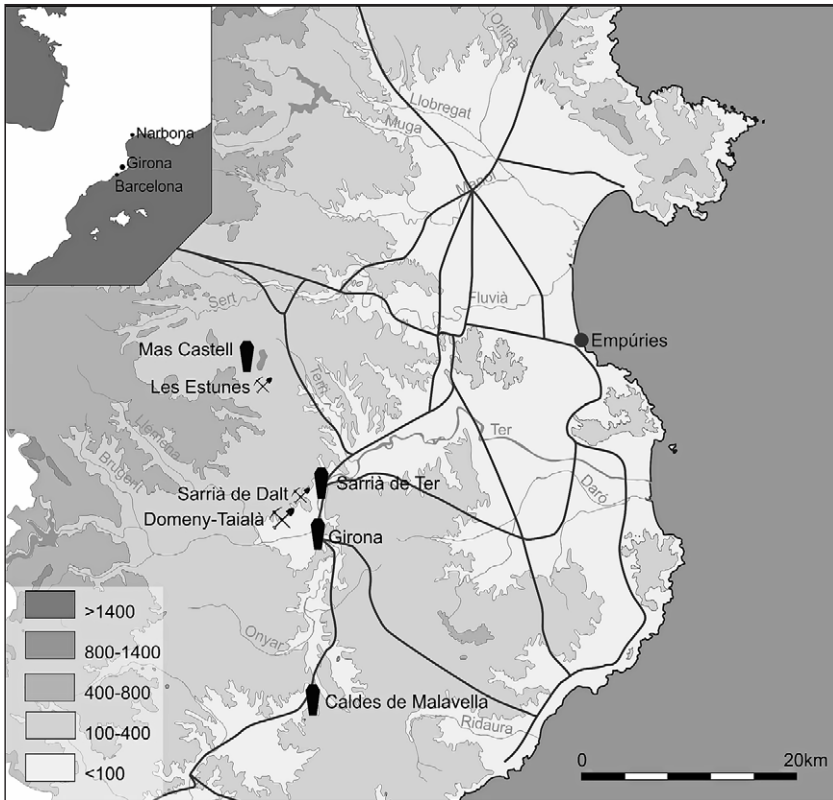
Des d'antic, donar al sarcòfag l'aparença d'una *aedes* funerària o d'un habitatge és un fet recurrent i ben documentat. Adoptar aquella forma tenia importants connotacions simbòliques. Era on havien de reposar per sempre

(*ad aeternum*) les despulles del difunt que, recordem-ho, rebien diverses visites durant l'any de familiars, amics i clients per recordar-los i honorar-los. Era, també, segons les arrelades consuetuds d'una amplíssima capa de la societat, el lloc on es fixava, pel benefici de tothom, l'*umbra*, aquella part del finat que romania entre els vius. Aquella *domus aeterna* donava tranquil·litat i seguretat i si a més representava un *templum*, es feia evident la voluntat, per part de la família, de remarcar la victòria de l'ànima sobre la mort anorreadora. Tot això explicaria l'èxit d'aquella mena de taüts de pedra.

Aquelles peces, profusament ornamentades amb esplèndids relleus de temàtica variada, de gran qualitat i de preu considerable en una etapa inicial de producció (segle II a IV), van deixar de fer ben entrat el baix imperi i van ser substituïts per productes més senzills, més estandarditzats, que, convencionalment, anomenem sarcòfags monolítics de pedra, en forma de prisma regular, coberts amb una tapadora de la mateixa pedra, obrada també, en un bloc únic, que foren fabricats un xic arreu durant tres-cents anys i escaig.

En molts tallers, els trets que recordaven la *domus* es van anar simplificant o van desaparèixer i la coberta, sense acroteris, podia ser obrada a dues o quatre aigües o ser plana. En altres oficines, en canvi, és possible resseguir sense dificultats el seu punt de partida en decorar amb acroteris més o menys desenvolupats i ben obrats, els angles i, de vegades, la part central de la coberta (6 o 4 acroteris), sempre de secció triangular més o menys remarcada, tot reproduint un sostre a doble vessant. En aquestes cronologies avançades, aquests sarcòfags foren usats a bastament en cementiris clarament cristians. Les connotacions pròpies d'unes creences plenament paganes (*supra*) s'havien substituït, sense problemes, per altres de totalment cristianes sense modificar formalment el taüt. En aquest cas, esdevenia el lloc de repòs del difunt fins al moment de la *parusia*, la segona i definitiva vinguda del Crist que significarà la resurrecció de la carn i el judici final.

Dins de les produccions que continuen remarcant d'alguna manera la imatge d'un habitatge, ens interessa assenyalar un grup amb una forta personalitat, format per diversos tallers que van ser actius entre molt a finals del segle IV i un moment indeterminat del segle VII, en una zona geogràfica molt ben definida, a redós de la costa del golf de Lleó, entre Marsella i Narbona, amb una prolongació fins a Empúries (fig. 1). Hi ha, en aquesta regió, unes quantes oficines, algunes molt ben definides que oferien sarcòfags a un públic d'unes determinades característiques socials i econòmiques que situaven aquelles peces al punt més alt de les possibilitats

1. Plànol de situació on s'assenyalen, dins de la diòcesi de *Gerunda*, els llocs amb troballa de sarcòfags i les pedreres de procedència.

del moment. El seu cost, alt, quedava lluny de la capacitat adquisitiva d'una part considerable de la població (unes consideracions generals amb moltes dades a Nolla & Sagrera, 1995, p. 259-264). L'objectiu de la nostra recerca és analitzar amb profunditat aquells sarcòfags localitzats en diversos jaciments del territori de les antigues diòcesis d'Empúries i Girona que formen part clarament del grup "golf de Lleó" però que constitueixen una producció perifèrica en les fronteres geogràfiques de l'activitat d'aquells tallers (fig. 1).

Als territoris de les antigues *ciuitates* de *Gerunda* i d'*Emporiae*, seus episcopals ben documentades (una visió global a Amich, 2006; també Nolla *et al.*, 2016, p. 20-28), hem tingut ocasió de localitzar, en diversos cementiris tardans, uns quants sarcòfags de pedra d'aquesta mena que constaven d'una caixa obrada en un sol bloc, en forma de prisma i de planta rectangular o trapezoidal, coberta per una tapadora del mateix material, de secció

triangular o plana i, puntualment, decorada amb acroteris, quatre, que es disposaven normalment als angles, o sis, també al mig dels costats llargs i, de vegades, sense cap mena d'ornamentació. La pedra utilitzada era diversa i majoritàriament ha pogut ser identificat el lloc de procedència. Atesa la diversitat i les diferències entre uns llocs i altres, hem pensat que podria ser d'un cert interès fer-ne un estudi acurat que haurà de proporcionar dades interessants que han de fer possible entreveure diferències territorials i relacions comercials molt estretes. Una comparació amb altres territoris de l'entorn ens hauria d'ajudar a contextualitzar-ne l'ús i veure la importància relativa d'un objecte d'un cert cost que no era, de cap manera, a l'abast de tothom. Per la magnitud de la documentació ens ha semblat assenyat dividir l'estudi en dues parts. En aquest primer article, estudiarem les peces procedents de la diòcesi gironina, i deixariem la d'Empúries per a més endavant. I convé recordar que els sarcòfags individualitzats fins ara en el territori emporità i gironí és, malgrat les similituds, ben diferent. En un predominen les peces importades des de la veïna Narbona (Nolla & Sagraera, 1995, 259-264); en l'altre, les produccions locals.

En quedar clar, doncs, el nostre objectiu, no entrarem a tractar qüestions que no tinguin a veure directament amb els objectes que estudiem. La bibliografia referida haurà de servir al lector interessat per conèixer aquella mena de detalls en què aquí passarem de puntetes o, decididament, deixarem de banda.

Es tracta, recordem-ho, d'una sepultura notable, d'un cert cost, decorativament molt senzilla però que sempre constitueix, en els cementiris on es localitza, una peça que identifica el nivell econòmic del difunt o la voluntat, per part de la comunitat, de remarcar la seva tomba. El sarcòfag no deixà de ser un enterrament privilegiat, tal com recorda Puertas (1975, p. 137; 1987, 331), en esdevenir sovint el sepulcre on se sebollia màrtirs i bisbes¹ i objecte d'aprofitament, com a sepultura familiar i, més endavant, en context medieval, com a peça de prestigi (exemples a Nolla & Sagraera, 1995, p. 260).

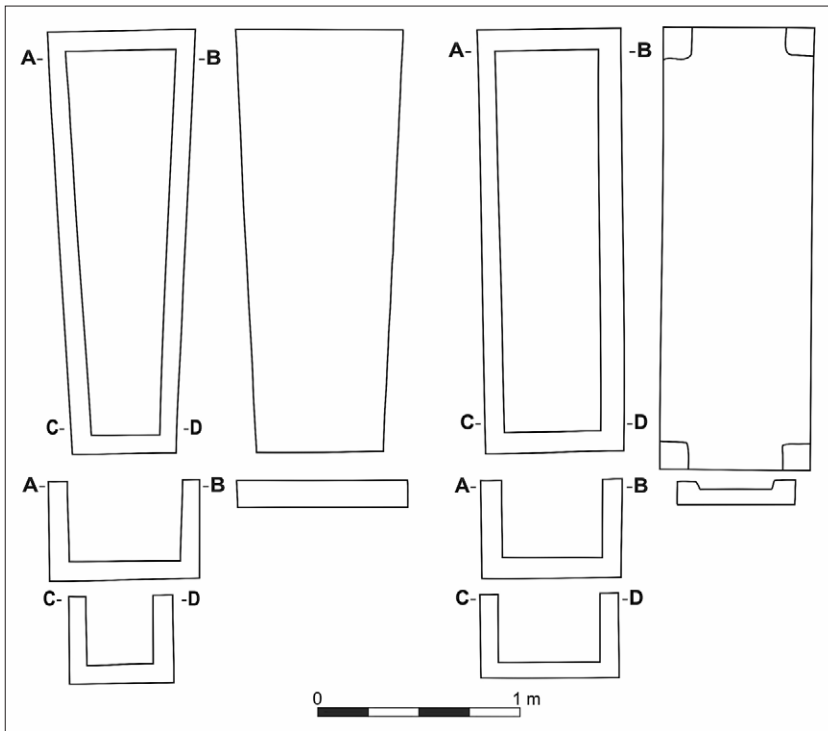
¹ En aquest cas ens referim a tota mena de sarcòfags des dels més luxosos i sofisticats als més senzills.

CATÀLEG DELS MATERIALS

Girona (fig. 1)

El mes d'agost de l'any 1890, en efectuar-se a la placeta que, aleshores, s'obria davant la façana occidental de l'església parroquial de Santa Susanna, al barri del Mercadal de Girona i al carrer de la Sèquia que n'era frontera devers migdia, unes obres de millora del clavegueram urbà i que assoliren per necessitat una considerable fondària, foren descobertes unes sepultures. Per iniciativa del senyor alcalde, atès l'interès sobtat de la troballa, s'efectuà una petita exploració arqueològica centrada exclusivament a l'àrea de la plaça de poc més d'uns 15 m² que va permetre aplegar valuosa informació sobre les tombes acabades de descobrir i del cementiri del qual formaven part. Es tractava d'una necròpolis tardoromana amb enterraments de diversa tipologia on destacaven cinc sarcòfags monolítics amb les tapadores corresponents. Els sepulcres aparegueren a una fondària uniforme i per sota d'un sòl d'excel·lent qualitat d'*opus signinum* (Botet i Sisó, 1890, p. 266-269; Nolla & Sureda, 1999, p. 44-50, fig. 15 a 17; Nolla, 2012, p. 186-190; Canal *et al.*, 2013, p. 13-19; Nolla & Palahí, 2014, p. 95-116; Nolla *et al.*, 2016, núm. 115, p. 448-452). Hem proposat que cal considerar aquesta necròpolis lligada al lloc concret on s'hauria vessat la sang de Feliu i que hauria generat un espai martirial, com passa en tants altres llocs, que hauria despertat un enorme interès i la voluntat de molts fidels de fer-s'hi sebollir (Nolla & Palahí, 2014, p. 95-116; Nolla *et al.*, 2016, núm. 115, p. 448-452).

Pel que fa a les grans caixes de pedra que són les que ens interessien, hom decidí preservar-ne quatre que foren traslladades al Museu Arqueològic Provincial, on ingressaren el dia 10 d'octubre d'aquell mateix any. Més enllà, al carrer de la Sèquia, en direcció a la rectoria parroquial, cap al sud-est, se'n localitzaren quatre més que no es conservaren (Botet i Sisó, 1890, p. 268). Tots s'assemblaven i caixa i tapadora s'havien tallat en blocs de pedra sorrenca de Domeny i Taialà. Eren, majoritàriament, de planta trapezoïdal i forma troncopiramidal, amb més amplada a la capçalera que als peus i només algun era un paral·lelepípede perfecte. Les caixes mostraven preferentment les parets rectes i només una oferia, dins del taüt i a l'altura del cap, un ressalt com d'un coixí, on reposaria la testa del difunt (sobre aquesta qüestió en darrera instància, Nolla *et al.*, 2016, p. 188-189). Les cobertes eren menys uniformes. Algunes eren planes, amb acroteris ornamentals als quatre angles; d'altres, a doble vessant (de secció triangular) i amb sis acroteris decoratius

2. Girona. Necròpolis del Mercadal, avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona. A la dreta el sarcòfag núm. 1 i a l'esquerra el núm. 2 del nostre inventari.

als angles i al mig, i d'altres, encara, amb quatre acroteris. Donava la mida del més gran i del més xic (ambdós conservats *infra*, núm. 2 i 4 del nostre inventari) (Botet i Sisó, 1890, p. 267).

Els que foren preservats han estat exposats a la nau de l'Evangeli de l'església de Sant Pere de Galligants, seu del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona, conjuntament a un altre, d'idèntic, el primer començat per l'est, que ve de Caldes de Malavella i que descriurem més endavant (núm. 5 del nostre inventari). Tots els altres, voldríem suposar, restaren al seu lloc. No han estat descrits en detall i si hi ha alguna referència específica és per assenyalar que són idèntics als conservats al museu, cosa possible però no pas segura. És una llàstima aquesta pèrdua. La seva salvaguarda hauria permès donar gruix a algunes de les conclusions a les quals podem arribar.

1. Número d'inventari: 1340 i 1341, tapadora i caixa, respectivament.² Obrat en gres de Domeny-Taialà. Ingressà al museu el dia 9 d'octubre de 1890.

Mides. Tapadora: llargària màxima, 2,10 m; amplada a la capçalera: 0,85 m; amplada als peus: 0,64 m; gruix a la capçalera: 0,14 m; gruix als peus: 0,10 m. Caixa: llargària màxima: 2,10 m; amplada a la capçalera: 0,77 m; alçada a la capçalera: 0,48 m; amplada als peus: 0,52 m; alçada als peus: 0,44 m; gruix de la caixa: 9 cm.

Descripció: sarcòfag de planta trapezoïdal més ample a la capçalera que als peus i un xic irregular en l'aspecte general, amb la caixa més alta i la tapadora més gruixuda al capçal que als peus. La coberta és pràcticament plana, amb una cresta central molt suau, sense cap mena de decoració i de més amplada que la caixa. S'observa el treball del picapedrer i de les eines emprades, principalment a l'exterior de la caixa, amb incisions paral·leles i en diagonal, irregulars, i que a partir de certa alçada adopten una direcció contrària, definint un dibuix, irregular, en espiga (fig. 2, a l'esquerra, i fig. 9, a sota).

2. Número d'inventari: 1332 i 1333, tapadora i caixa, respectivament.³ Pedra sorrenca de Domeny-Taialà.

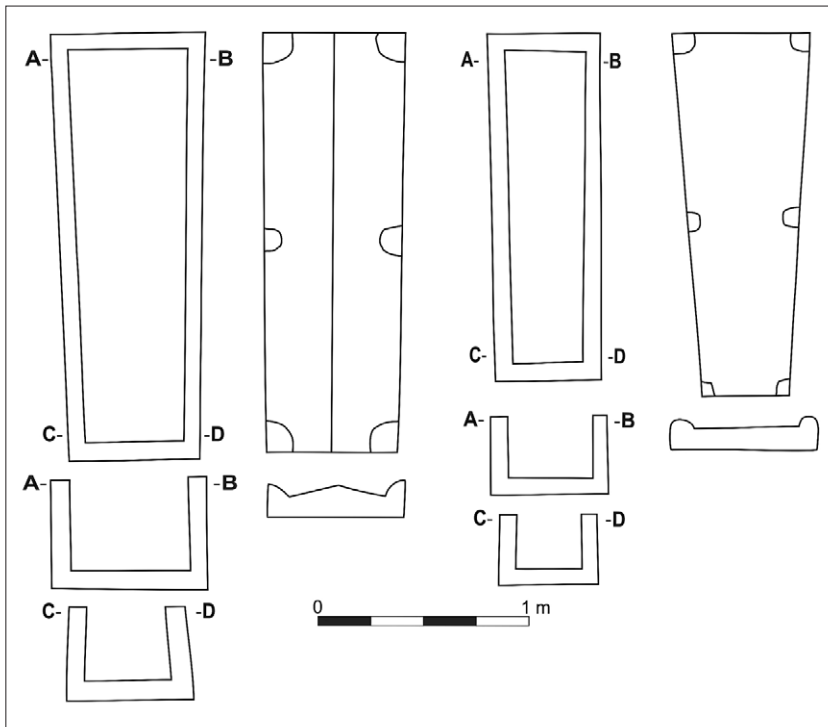
Mides. Tapadora: llargària màxima: 2,17 m; amplada a la capçalera: 0,77 m; amplada als peus: 0,74 m; gruix (uniforme): 0,10 m. Caixa: llargària màxima: 2,10 m; amplada capçalera: 0,70 m; alçada capçalera: 0,48 m; amplada peus: 0,68 m; alçada peus: 0,42 m. Els acroteris mesuraven 0'13/0'14 m d'amplada i entre 0,14/0,11 m de llargària i 0,12 o 0,13 m d'alçada.

Descripció: sarcòfag pràcticament regular amb tapadora plana, decorada amb quatre acroteris que ocupen els quatre angles. El treball del picapedrer i les eines utilitzades són idèntics al del sepulcre descrit anteriorment (núm. 1, *supra*) (fig. 2, a la dreta, i fig. 9, a dalt).

Segons la fitxa oficial, seria de procedència emporitana. Tanmateix, J.M. Llorens, tècnic del museu, ha pogut esbrinar que es tracta d'un antic error basat en la manca d'informació clara sobre aquesta peça que va fer pensar en aquella possibilitat. Si ho acceptéssim, per força la peça hauria hagut d'entrar com a conseqüència dels treballs subvencionats per la Diputació gironina

² Consta, en la fitxa oficial del museu, el núm. 1.471 com a número d'accés.

³ Consta, en la fitxa oficial del museu, el núm. 1.468 com a número d'accés.

3. Girona. Necròpolis del Mercadal, avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona. A la dreta el sarcòfag núm. 3 i a l'esquerra el núm. 4 del nostre inventari.

l'any 1846 i 1847. La llista completa de tots els objectes entrats en aquells anys i d'aquella procedència, permet descartar-ho (Buscató i Pons, 2014, p. 205-217). Per altra banda, les peces emporitanes són diferents i tenen un altre origen (Nolla & Sagrera, 1995, p. 259-264). Cal, doncs, atribuir a aquest sarcòfag un origen gironí i, concretament, de la necròpolis del Mercadal.

3. Número d'inventari: 1336 i 1337, tapadora i caixa, respectivament.⁴ Gres de Domeny-Taialà. Ingressà al museu el dia 9 d'octubre de 1890.

Mides. Tapadora: llargària màxima: 1,98 m; amplada a la capçalera: 0,67 m; amplada als peus: 0,62 m; gruix central a la capçalera: 0,18 m; gruix als peus: 0,15 m a la part del mig i 0,16/0,18 m als acroteris. Caixa: llargària màxima: 2,04 m; amplada a la part de dalt de la capçalera: 0,74 m; amplada a

⁴ Consta, en la fitxa oficial del museu, el núm. 1.469 com a número d'accés.

la part de baix de la capçalera: 0,76 m; alçada màxima a la capçalera: 0,52 m; amplada als peus (a dalt): 0,53 m.; amplada als peus (a baix): 0,62 m; alçada als peus: 0,44 m. Gruix de les parets de la caixa: 7,5 cm.

Descripció: sarcòfag de planta lleugerament trapezoïdal i fet amb poca traça, amb una tapadora a doble vessant i sis acroteris ornamentals, molt irregularment obrats, cada un diferent dels altres i un xic més petita que la caixa que cobria (6 cm) que és més ampla i més alta al costat de la capçalera. Hi constatem la mateixa tècnica de talla i els vestigis de les mateixes eines que ja hem descrit (*supra*) (fig. 3, a l'esquerra).

4. Número d'inventari: 1338 i 1339, tapadora i caixa, respectivament.⁵ Obrat el pedra sorrenca de Domeny-Taialà. Ingressà al museu el dia 9 d'octubre de 1890.

Mides. Tapadora: llargària màxima: 1,73 m; amplada a la capçalera: 0,65 m; gruix a la part central de la capçalera: 0,12 m; gruix als acroteris de la capçalera: 0,13/0,15 m; amplada als peus: 0,43 m; gruix al mig: 0,10 m; gruix als acroteris: 0,125 m. Caixa: llargària màxima a dalt: 1,67 m; llargària màxima a baix: 1,70 m; amplada a la capçalera a dalt: 0,55 m; a baix: 0,50 m; alçada a la capçalera: 0,38 m; amplada als peus, a dalt: 0,46 m; amplada als peus, a baix: 0,49 m; alçada als peus: 0,34 m. Gruix de la paret de la caixa: 8 cm.

Descripció: sarcòfag de planta lleugerament trapezoïdal i irregular, amb tapadora plana, decorada amb sis acroteris irregulars, diferents uns dels altres i molt desgastats. S'observa la tècnica de talla descrita anteriorment (*supra*) (fig. 3, a la dreta).

Sarrià de Ter (fig. 1)

Al cementiri que es localitza al límit nord de la vil·la del Pla de l'Horta, i concretament entre les sepultures visigodes que formen la fase més moderna de la necròpolis, es va posar al descobert una tomba que havia fet servir com a contenidor un sarcòfag monolític molt malmenat com a conseqüència dels treballs agrícoles (sobre la vil·la, Palahí & Nolla, 2013; Nolla *et al.*, 2016, núm. 127, p. 475-482; sobre el cementiri, Llinàs *et al.*, 2008, p. 289-304; Llinàs *et al.*, 2012, p. 301-316 Nolla *et al.*, 2016, p. 482-486. En darrera instància sobre vil·la i cementiri, Costa *et al.*, curadors, en premsa).

⁵ Consta, en la fitxa oficial del museu, el núm. 1.470 com a número d'accés.

5. Necròpolis del Pla de l'Horta. Enterrament núm. 40. Només es conserva, en mal estat, la part inferior de la caixa obrada en gres de Domeny-Taialà.

Mides: la caixa amida de llargària uns 1,95 m; a la capçalera, a l'oest, l'amplada és d'uns 0,60 m i d'uns 0,495 m als peus. Les parets tenen un gruix d'entre 7 i 10 cm i l'alçada conservada de les parets no ultrapassa els 15 cm.

Descripció: sarcòfag de planta lleugerament bombada pel costat esquerre. La paret d'aquella banda, mirada en funció de la disposició del cadàver, no segueix un traçat recte ni paral·lel al costat dret sinó lleugerament corbada, de tal manera que acaba definint una forma subtilment pentagonal. Els treballs agrícoles devien destruir la tapadora i bona part de la caixa.

Es podien observar, al fons intern, diversos senyals del treball de talla i poliment, solcs poc profunds més o menys paral·lels al costats llargs del receptacle (fig. 4).

No sabem si fou preservat ni, si de cas, on es conserva.

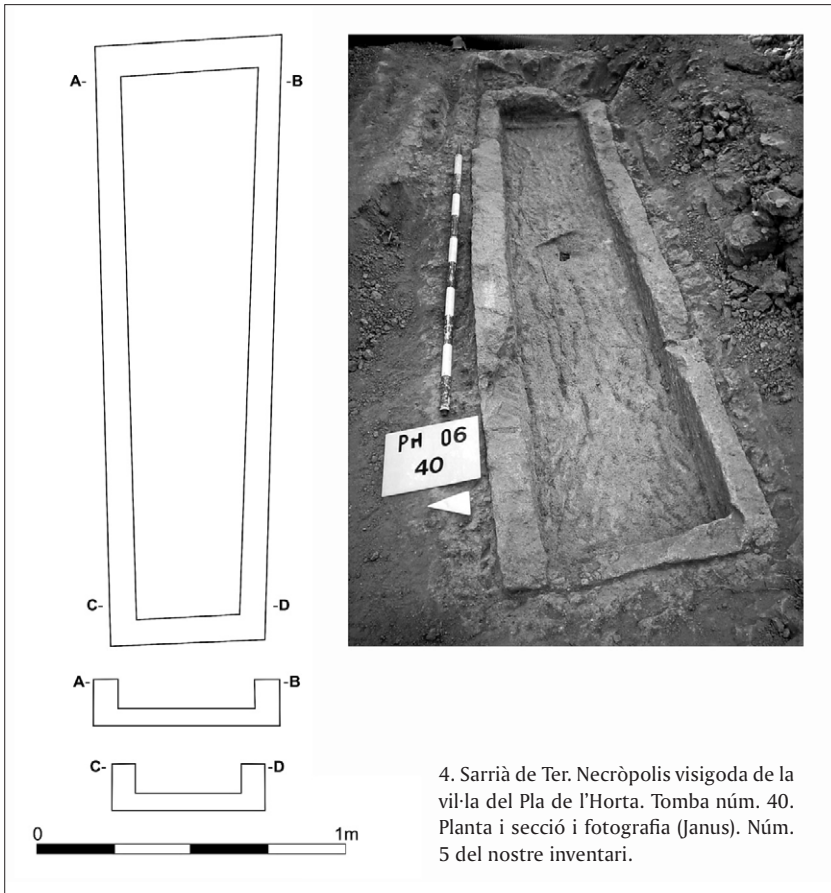
Caldes de Malavella (fig. 1)

L'any 1876 s'hauria localitzat en aquell municipi selvatà, un sarcòfag monolític amb tapadora i una sepultura de *tegulae* que haurien ingressat, l'any següent, al museu provincial on encara es conserven (Anònim, 1876, p. 436-437). Recorda, Botet i Sisó, que aquest sepulcre de pedra, que no era del tot sencer, i l'altra sepultura procedien d'un camp als afores de la vila propietat d'un tal Tomàs Regàs. D'aquell lloc es comentava que també s'havien recuperat algunes urnes cineràries de plom, cosa que faria pensar en un ús llarguíssim, d'aquell sector, com a necròpolis (Botet i Sisó, 1913, p. 974). Anys més tard, en aquest mateix indret, ha estat excavat part d'un extens cementiri tardoantic (Merino i Agustí, 1990, p. 219-238; Nolla *et al.*, 2016, núm. 139, p. 507-511).

6. Número d'inventari: 1.330 i 1.331, tapadora i caixa, respectivament.⁶ Gres de Domeny-Taialà.

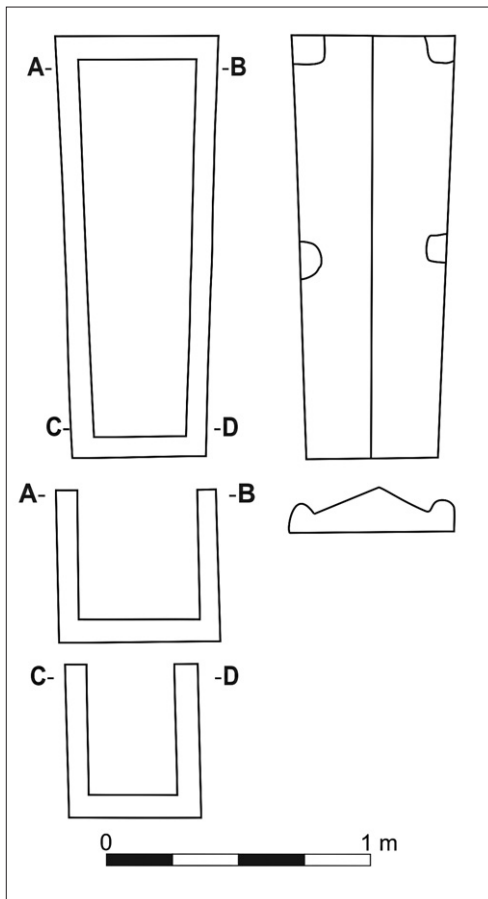
Mides: llargària màxima de la tapadora i de la caixa: 1,60 m; amplada de la caixa i de la tapadora a la capçalera: 0,62 m; amplada de la caixa i de

⁶ Consta en la fitxa oficial del museu el núm. 1.476 com a número d'accés.

la tapadora als peus: 0,50 m; alçada de la caixa: 0,58 m; gruix màxim de la tapadora: 0'16 m.

Descripció: sarcòfag de planta trapezoïdal, més ample al cap que als peus, amb la caixa parcialment perduda d'antic al sector de la testa i consolidada amb rajols per mantenir-ne la forma i assegurar-ne l'estabilitat, en el lloc d'exposició. La tapadora, de doble vessant, de les mateixes mides i ben adaptada a la seva funció, conserva quatre acroteris només insinuats, tots diferents, disposats simètricament i en paral·lel, dos als angles de la capçalera i els altres dos, cap a la part central a uns 0,83 m de distància. És possible observar la tècnica de talla amb senyals evidents en diagonal, molt irregulars, i, de vegades, altres en sentit invers definint una mena de dibuix en espiga (fig. 5).

5. Caldes de Malavella. Necròpolis del carrer de Sant Esteve, avui al Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona. Núm. 6 del nostre inventari.

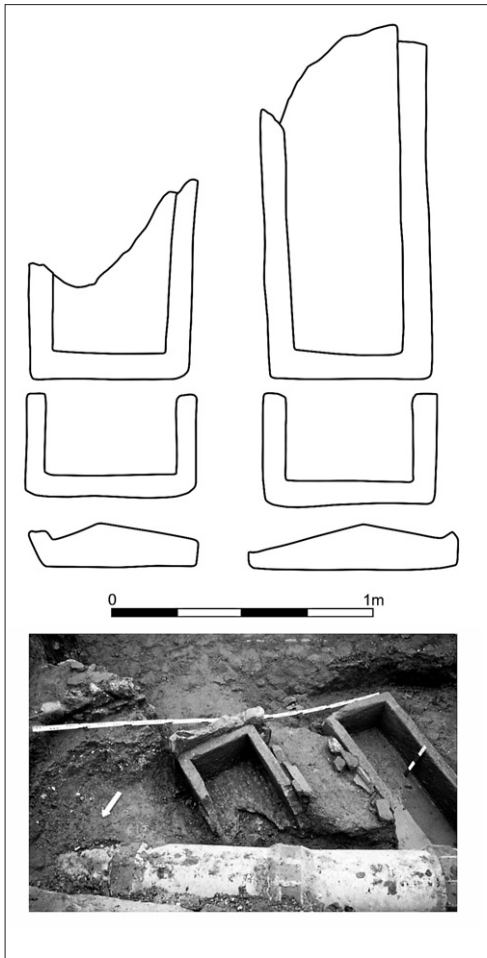
Procedència: ja referida. Segons consta en la documentació del museu, ingressà l'any 1877 conjuntament amb un *cippus*, un molí rotatori i unes *tegulae* usades com a embolcall funerari.

El desembre de 1986 inesperadament en obrir-se unes rases per fer-hi passar unes canonades, al carrer de Sant Esteve de la vila de Caldes de Malavella, a uns 300 m a migdia del l'església parroquial dedicada al protomàrtir, a no gaire distància d'un primeres elevacions que s'enlairen suaument cap al sud i que limiten aquesta vall, es van trobar dos sarcòfags de pedra sorrenca amb les tapadores corresponents que foren parcialment destruïts per les màquines (fig. 6, a baix).

Una primera intervenció arqueològica va determinar l'existència d'una necròpolis important que ja s'intuïa a

partir de vestigis localitzats anteriorment (*supra*) però no prou valorats i que fou explorada regularment i científicament entre 1987 i 1989 i convenientment publicada (Merino & Agustí, 1990, p. 219-238. També, Nolla *et al.*, 2016, núm. 139, p. 507-511).

7. Situació i circumstàncies de la troballa. Fou descobert casualment, tal com s'ha explicat (*supra*), al mig del carrer de Sant Esteve, més cap al sud i disposat en paral·lel a l'altre que descriurem tot seguit. Dels dos, és el que quedà menys afectat per la màquina. Va rebre el nom de C-1 a la publicació correspo-

6. Caldes de Malavella. Necròpolis del carrer de Sant Esteve. En dependències municipals de Caldes. A dalt, a la dreta, el sarcòfag núm. 7 del nostre inventari i a l'esquerra el núm. 8. A baix detall del moment de la seva recuperació (clixé E. Pons).

ment (Merino & Agustí, 1990, p. 221-223, 226-227 i 232, fig. 2,7 i 15,4; Nolla *et al.*, 2016, p. 507-508). Les dades d'excavació permeten assegurar que es trobaven, ambdós, a l'interior d'una *area* funerària definida per uns murs obrats amb pedruscall i fragments de material constructiu (*testae, tegulae, imbrices...*) ben units amb bon morter de calç. Tenien molt poca fonamentació i s'hi adossava un sòl de graves, rierencs i materials compactats que cobria completament aquestes sepultures. Les restes òssies es conservaven molt malament i corresponien a un únic individu disposat decúbit supí i amb la testa a l'oest. L'excavació va deixar constància que els *fossore*s obriren una rasa més gran que el sarcòfag en els nivells preexistents. Un cop entaforat, van omplir els espais que quedaven amb la terra retirada anteriorment, tenint, però, cura de faltar el taüt amb pedres i bocins de *tegula* per assegurar-ne

l'horitzontalitat. La coberta era tocada i parcialment trencada d'antic probablement com a conseqüència de l'activitat agrícola posterior. Es conserva als magatzems municipals de la vila selvatana.

Mides. Tapadora: llargària màxima conservada: 1 m; amplada: 0,86 m; gruix màxim: 0,18 m. Caixa: llargària màxima conservada: 1,40 m; amplada: 0,70 m; altura: 0,46 m; fondària: 0,35 m; gruix: 0,10 m.

Descripció: sarcòfag en forma de prisma regular, un paral·lelepípede tallat en un sol bloc de gres de Domeny-Taià. Conserva part d'una tapadora a doble vessant i decorada amb acroteris (no sabem quants amb tota seguretat) tal com testimonia l'únic conservat i que semblaria ocupar una posició central. Hi observem el mateix treball de la pedra que hem descrit en les peces conservades de Girona (fig. 6, a la dreta i a baix).

8. Situació i circumstàncies de la troballa. Al costat mateix, al nord, del que acabem de descriure (núm. 7). Interessa assenyalar que aquest sepulcre fou dipositat quan el clos funerari ja funcionava, més tard, que l'anteriorment ressenyat, i posat en un nivell notablement més alt (uns 0,40 m). La fossa obrada per enterrar-lo tallava el nivell de circulació de l'area i, fins i tot, una capa d'argiles que s'hi havia anat acumulant (o que formava la part superior del sòl). La tapadora havia estat moguda i parcialment trencada d'antic, probablement com a conseqüència del conreu. A l'interior es conservaven les restes d'una única inhumació ben orientada (Merino & Agustí, 1990, p. 221-223, 226-227 i 232, fig. 2 i 7; Nolla *et al.*, 2016, p. 508). És desat als magatzems municipals de Caldes.

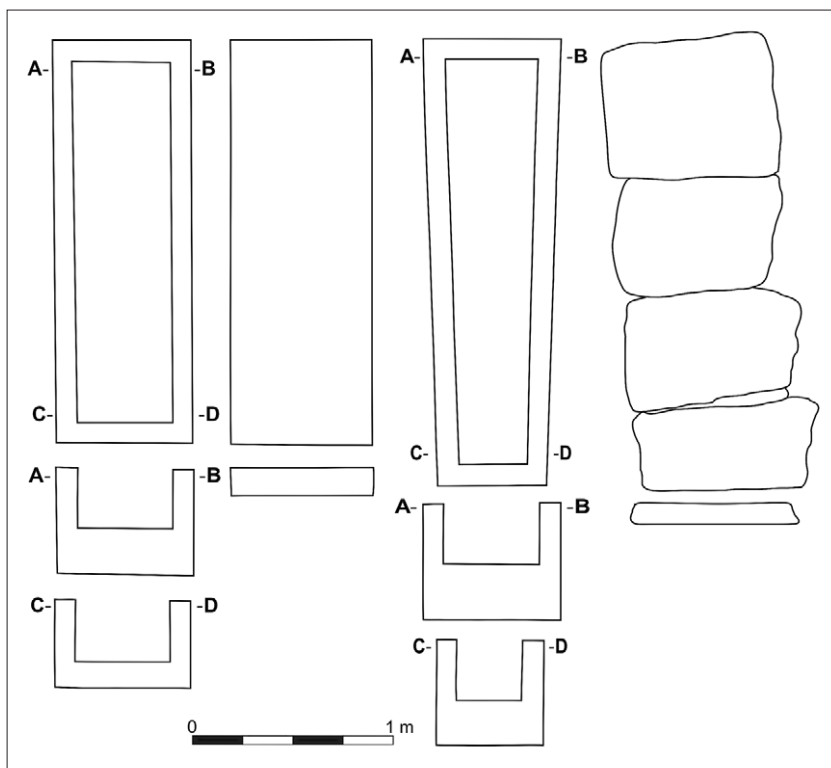
Mides. Caixa: llargària màxima conservada: 0,78 m; amplada: 0,70 m; alçada: 0,43 m; fondària: 0,34 m; gruix: 0,11 m. Tapadora: llargària màxima conservada: 0,71 m; amplada: 0,62 m; gruix màxim: 0,18 m.

Descripció: caixa paral·lelepípedica obrada en un sol bloc de pedra sorrenca de Domeny-Taià i coberta de doble vessant amb indicis d'un acroteri ornamental situat en un dels angles (fig. 6, a l'esquerra, i a baix).

Mas Castell de Porqueres (Pla de l'Estany) (fig. 1)

En aquest interessantíssim jaciment que vam poder estudiar monogràficament ara fa uns anys (Burch *et al.*, 1999), es conserven, associats a la fase tardoantiga, dos grans sarcòfags *in situ*, formant part de la necròpolis d'aquella etapa històrica, i un fragment de tapadora de doble vessant amb acroteris ornamentals que havia estat incorporat com a reble en la fonamentació del mur septentrional de l'absis poligonal de la basílica que correspondria a la fase III i, per tant, material d'aprofitament.

9. Sense número d'inventari. Sector del fons de la nau de l'Evangeli de la primera basílica (fase II). Porta el núm. 21 del catàleg de tombes inventariades del jaciment (Burch *et al.*, 1999, p. 54 i 97-100, fig. 11, 38, 40 i 41).

7. Porqueres. Necròpolis tardana associada a una basílica de Mas Castell. A l'esquerra el núm. 8 del nostre inventari i, a la dreta, el núm. 9.

Mides. Caixa: llargària màxima: 2,02 m; amplada (uniforme): 0,69 m; alçada exterior a la capçalera: 0,52 m; alçada exterior als peus: 0,44 m; fondària: 0,30 m; gruix: 0,10 m. Tapadora: llargària: 2,03 m; amplada: 0,70 m; gruix: 0'14 m.

Descripció: sarcòfag troncopiramidal regular, amb tapadora plana i llisa d'una sola peça, ara mateix trencada, obrats en travertí local. El treball és aparentment descurat però és més una característica del travertí que cap altra cosa. No s'observen senyals d'eines com passa en sarcòfags tallats en gres. A l'interior hi fou trobat un cadàver disposat decúbit dorsal amb les mans posades sobre el pubis i orientat. Hom determinà que corresponia a una dona adulta d'uns 1,70 m d'alçada (fig. 7, a l'esquerra).

Es conserva al mateix lloc on fou trobat, una propietat privada.

8. Porqueres. Necròpolis tardana associada a una basílica de Mas Castell. En el mur del temple tardoantic podem observar un fragment de tapadora de sarcòfag de doble vessant (remarcat), el núm. 11 del nostre inventari, i al costat, part d'una columna amb el seu capitell esdevinguts material de construcció (*spolia*).

10. Sense número d'inventari. Sector del fons de la nau de l'Evangeli de la primera basílica (fase II), immediatament a l'est del sepulcre acabat de descriure (núm. 8, *supra*). Porta el núm. 22 del catàleg de tombes inventariades del jaciment (Burch *et al.*, 1999, p. 54 i 97-100, fig. 38 i 42).

Mides. Caixa: llargària màxima: 2,23 m; amplada a la capçalera: 0,69 m; alçada a la capçalera: 0,58 m; amplada als peus: 0,54 m; alçada als peus: 0,56 m; fondària interna: 0,30 m; gruix: 0,10 m. Tapadora: llosa primera: 0,78 m per 0,36 m i 0,11 m; llosa segona: 0,63 m per 0,61 m per 0,11 m; llosa tercera: 0,54 per 0,45 m per 0,11 m; llosa quarta: 0,65 m per 0,72 m per 0,11 m.

Descripció: sepulcre lleument trapezoïdal cobert amb quatre lloses planes de gruix uniforme, obrat en travertí local (fig. 7, a la dreta).

Es conserva al mateix lloc on fou trobat una propietat privada.

11. Sense número d'inventari. Aquest fragment de tapadora es trobà i continua formant part del mur de tramuntana de l'absis poligonal de la fase III de la basílica (Burch *et al.*, 1999, p. 98-100, fig. 8) (fig. 8).

Mides: llargària màxima del fragment: 0,74 m; alçada màxima (completa): 0,42 m.

Descripció: fragment d'una tapadora de doble vessant molt possiblement decorada amb acroteris ornamentals, obrada en gres del tipus Domeny-Taialà. Es conserva fragmentada; s'intueix, sembla, el que quedaria d'un acroteri fracturat (fig. 8).

Característiques dels tallers: Girona i Pla de l'Estany (fig. 1)

Gràcies a la matèria primera amb què foren obrats aquestes sepultures trobades en diversos jaciments de la diòcesi de *Gerunda*, hem pogut inferir l'existència de dos tallers en actiu, un dels quals treballava gres dels afloraments de Domeny-Taialà i Sarrià de Dalt que forní pedra en quantitats notables al nucli urbà de *Gerunda* des d'època augustal a, com a mínim, època tetràrquica.⁷ L'altre féu servir travertí de les Estunes (Banyoles). No hem detectat en aquest territori, fins ara, peces d'importació (Burch *et al.*, 1999, p. 98-100, fig. 8). El gironí hauria estat actiu, com a mínim, durant tres centúries. Del de Banyoles, les dades que en tenim no permeten ser tan precisos tot i que, en aquest cas, en coneixem la continuïtat durant l'alta edat mitjana i més enllà.

Malgrat la poca entitat del registre arqueològic, hi ha, tanmateix, uns quants trets que serveixen per definir els dos obradors. El treball de la pedra, els senyals deixats a les parets dels sepulcres, els acabats van en aquesta direcció (fig. 9). Els nostres sarcòfags són boteruts, de vegades maldestres, mal acabats (fig. 4). No són rares les caixes més estretes a dalt que a baix quan els models utilitzats reproduïen parets rectes i verticals. Pel que fa a les tapadores, la llibertat dels nostres artesans és notable, amb presència diversa de tota mena de solucions (seccions triangulars i/o planes, sis, quatre o cap acroteri, ocupant diversos espais) (fig. 9). La fondària interior de les caixes és també poc uniforme i, en moltes ocasions, poc profunda (a l'entorn dels 0,30 m). Ara mateix és impossible poder saber si alguna d'aquestes variacions té una determinada datació tot i que no ho acabem de creure. Els indicis cronològics fermes són escassos.

⁷ Els primers indicis fermes de l'ús d'aquesta pedra a la ciutat de Girona ens els proporciona les troballes de vestigis d'antics monuments funeraris fets servir com a peces constructives en la torre tetràrquica que defensava la porta meridional del nucli urbà. La darrera dada indiscutible de l'ús d'aquestes pedreres ens el proporciona, ara com ara, la producció d'aquest sarcòfags que estem analitzant que cal datar genèricament durant l'antiguitat tardana (segles VI i VII (?)). Sobre aquestes qüestions: Nolla & Vivó, 2012, p. 60-69; Lamuà, 2012, p. 198-204; Nolla, 2014, p. 29-50.

9. A dalt, el sarcòfag núm. 2 del nostre inventari. A baix, el núm. 1. En un cas i altre s'observen senyals de la tècnica de talla pròpia del taller gironí.

El que sí que podríem constatar és que els artesans que treballaven al taller de Girona copiaren peces narboneses arribades a Empúries (sobre aquesta producció, Nolla & Sagrera, 1995, 259-264) i que no acabaren

d'entendre el significat dels acroteris ornamentals que convertien el sarcòfag en una *domus* on residien les despulles del difunt tot esperant la resurrecció de la carn i el judici final. Fa l'efecte d'haver esdevingut un element prescindible, només ornamental i no pas simbòlic. Seria el pas raonable d'una idea de llarg recorregut a alguna cosa inexplicable de la qual podien prescindir atès que ja no significava res.

No tenim cap dada ferma sobre els primers treballs d'aquest obrador ni, de fet, sobre el moment final, només l'ús tardoantic entre un moment indeterminat del segle V i el segle VII. No tenim notícies sobre una hipotètica producció d'època carolíngia i posterior del taller de Girona. En altres llocs, a redós de les pedreres dels Clots de Sant Julià (Forallac), la producció de sarcòfags continuà durant l'alta edat mitjana (Sant Esteve de Canapost, Vulpellac...).

L'oficina del Pla de l'Estany ens informa de la còpia d'una còpia. El punt de partida haurien estat sarcòfags obrats en gres de Domeny i Taialà que haurien generat una producció local que centràriem en la pedrera de travertí de les Estunes; la còpia de la còpia, amb un volum modestíssim de producció, hauria proporcionat simples taüts de pedra amb sòlides tapadores planes d'una sola peça o, dins d'una manera de fer pròpia, de diverses. Convé recordar la producció continuada, en aquelles pedreres, de robustes lloses de travertí de mides considerables, amb les quals es confeccionaren taüts en cista o caixa de lloses que, ben mirat, no s'allunyen gaire dels senzills sarcòfags acabats d'esmentar (fig. 7).

Amb relació a aquesta producció, recordem que continuà proporcionant, sempre puntualment, sarcòfags monolítics coberts per una tapadora obrada en un sol bloc, en fases més avançades cronològicament parlant, carolíngies i comtals (Burch *et al.*, 1999, p. 113).

Serien característiques generals d'aquests sarcòfags, la llargària de la caixa, que se situa, a partir dels relativament pocs exemplars sencers, en 1,91 m i l'amplada, a la capçalera en 0,66 m i als peus 51,37 m, amb una alçada a l'entorn dels 47,57 m. La majoria tenen tendència a ser lleugerament trapezoïdals i, sovint, les tapadores són més grans que els taüts de pedra (i alguna, un xic més petita). Recordem que els gruixos de les parets es troben entre els 8 cm i els 16 cm, amb mitjanes a l'entorn dels 10/11 cm. En una de les peces (núm. 2 de l'inventari), tota la caixa del sarcòfag mostrava una amplada un xic més gran a la base que a dalt. Tots aquests detalls que s'observen a simple vista si tenim ocasió d'analitzar-los conjuntament, posen de manifest un taller que copià un producte forà que no coneixia gaire bé si no a través de referències, cosa que explicaria, per exemple, el tractament de les tapadores

que deixen de ser clarament a doble vessant i sovint són totalment planes, sense acroteris o amb uns manyocs, quatre o, més rarament, sis, que reproduïxen mimèticament un element sempre present en el model copiat i que no sabien què significava i que havia acabat esdevenint un element ornamental que, com a tal, podia ser prescindible. L'acabat general és notablement descurat i a la forma amb tendència al trapezi no li hauríem de donar un valor cronològic sinó una manera maldestra d'obrar. És ben normal que una mateixa peça mostri diversos gruixos de parets, de vegades considerables, que podrien fer pensar en el temor de malmetre la peça amb un treball més delicat. Les mides màximes i mínimes no són pròpies d'aquesta producció sinó l'adaptació a demandes determinades, ja fos per a adults alts i robustos o per a joves i infants. Aquesta descurança (o resultat de l'allunyament dels centres de producció d'un cert nivell) se'ns fa més evident, encara, al taller de les Estunes, al Pla de l'Estany, que podria ser conseqüència d'adaptar els models gironins que, al seu torn, copiaven les produccions narboneses a través d'Empúries.

ALTRES CONSIDERACIONS

D'aquests dos obradors, el que se situaria a Girona fou molt més important, amb una llarga tradició d'activitat d'ençà el principat d'August. És interessant, en analitzar la pedra utilitzada a la ciutat, deixar constància que en un primer moment hom féu servir calcària nummulítica, de gran duresa i qualitat però no pas fàcil de treballar, tal com posa de manifest la construcció de la muralla fundacional de la ciutat (en darrera instància, Nolla & Vivó, 2012, p. 50-60). Més endavant, i coincidint amb la concessió del *ius latii*, molt versemblantment els anys 15-14 aC, quan August fou present en aquestes províncies on intervingué decididament en la nova organització territorial, certificaríem l'abandonament de la calcària substituïda per una bona pedra, més fàcil de treballar, que procediria d'unes pedreres que es trobaven sobre la ribera esquerra del riu Ter, a una distància del fòrum urbà d'entre tres i cinc quilòmetres. En un moment determinat, donant resposta a una intensa demanda, hauria sorgit una producció de sarcòfags monolítics inspirats directament de models forans, concretament narbonesos. Fins ara mateix sabem que abastí famílies urbanes de la mateixa Girona, però també de l'antic nucli urbà d'*Aquae Calidae*, en aquells anys una agrupació urbana de segon ordre, un *uicus*, a XII milles romanes de distància (uns 17 km i mig), de bon transitar a través de la Via Augusta i sense dificultats orogràfiques de cap

mena. Semblaria, també, que alguna peça d'aquell obrador hauria arribat, en un moment inicial de la producció, fins al Pla de l'Estany. De seguida, però, una producció pròpia en travertí, hauria copat la demanda, amb una llarga continuïtat tal com provaria la presència d'algun sarcòfag d'aquella pedra en la fase més avançada del cementiri de Mas Castell (Burch *et al.*, 1999, p. 113). No sembla que aquesta producció, de baixa intensitat, tingués una vocació expansiva. Ara com ara no tenim cap altre indicatiu del seu ús més enllà del cementiri de Mas Castell.

El grup gironí mostra una marcada personalitat que ens permet definir-ne les peculiaritats tècniques i les mancances estètiques i confirmar que hauria fet aparició a partir de la necessitat de cobrir una demanda. Tot sembla assenyalar que, a partir d'unes determinades peces arribades des de fora, hom hauria verificat les possibilitats d'obrar-ne de similars sense importants dificultats tècniques. D'alguna manera, aquelles sepultures havien substituït les magnífiques peces d'importació, obrades en tallers prestigiosos, amb pedres luxoses i bellament decorades, ben representada a Girona. No cal dir que aquests sarcòfags monolítics eren molt més senzills, molt més fàcils de tallar però, malgrat tot, tenien un cost que no era, ni de bon tros, a l'abast de tothom.

És una llàstima que només se n'hagi conservat una part.⁸ Ara en sabríem més coses i hauríem pogut aprofundir en determinades qüestions tècniques, estètiques i formals. Tanmateix, les peces que tenim permeten arribar a algunes conclusions prou valuoses. Es tracta de peces senzilles, amb acabats poc vistosos, amb una simplificació del disseny original, indicis d'una certa descurança. En un altre ordre de coses, podem observar la presència de detalls que no són generals (ni de bon tros) com el "coixí de repòs" del cap del difunt que, tanmateix, són presents puntualment entre les peces narboneses (Nolla *et al.*, 2016, p. 188-189).

DADES CRONOLÒGIQUES I ORIGEN

A partir d'un moment determinat que no és fàcil de fixar amb precisió i que hauríem de situar en un moment de la segona meitat potser avançada del segle IV, se'ns fan presents en nombroses necròpolis provençals i

⁸ Una bona descripció, inexistent, de cada una d'aquelles peces hauria servit per superar aquesta mancança.

llenguadocianes uns sarcòfags monolítics amb tapadores a doble vessant i amb acroteris ornamentals d'una certa notorietat. Són, en general, peces molt semblants, sortides de diversos tallers que, en cada cas, feien servir pedres locals, que fan possible rastrejar-ne l'àrea d'influència. Més imprecises són les referències cronològiques segures, cosa que dificulta poder afinar a l'hora de datar el moment inicial i final de cada centre productor, en aquest cas, amb el problema afegit dels aprofitaments plenament tardoantics i medievals.

Per quin camí haurien arribat, en aquest territori, aquests sepulcres? Des d'on i en quin moment? Són algunes de les preguntes que ens hauríem de plantejar. Respondre-les seria de gran utilitat per entendre i explicar el problema.

Quan vam tenir ocasió de estudiar monogràficament el cementiri de la neàpolis emporitana (Nolla & Sagrera, 1995), vam observar la presència d'un conjunt considerable de sarcòfags monolítics amb tapadora de doble vessant i acroteris ornamentals que s'assemblaven enormement els uns als altres i que, analitzats curosament, quedava clar que havien estat obrats amb una determinada pedra i amb una mateixa tècnica. Vam poder identificar-ne pedra i pedrera i, per tant, lloc de procedència (Nolla & Sagrera, 1995, p. 259-264). Aquestes circumstàncies i altres indicis valuosos provaven l'existència d'unes relacions intenses, comercials i de tota mena, entre la capital de la Septimània i el port principal del nord-est del Principat. El que observem a Empúries, es podria repetir a Roses, on hem documentat set sarcòfags d'aquesta mena (Nolla, 1997, p. 136-137; Nolla *et al.*, 2016, p. 326-336). Tanmateix, només ho podem afirmar, amb seguretat, d'una sola peça trobada recentment (Puig, 2012, p. 214; Nolla *et al.*, 2016, p. 334). Les altres ara com ara no són visibles i, per tant, no ens és possible reconèixer-ne la matèria primera.

Proposaríem, doncs, Narbona com a lloc d'arribada d'aquests notables sepulcres, a Empúries i Roses que s'haurien continuat abastint de peces sortides del(s) taller(s) de Sainte-Lucie. De seguida haurien estat copiats en altres llocs per posar a l'abast de determinades persones uns sepulcres funeraris d'una certa dignitat i d'un cert preu, molt per sobre d'altres sepultures, més senzilles, estalviant-se les dificultats i el cost afegit d'un trasllat terra endins. Aquesta distància i el fet de tractar-se de còpies, explicaria, pensem, les peculiaritats i la diversitat de les peces sorgides del taller gironí que, en ocasions, reproduïen fidelment els models narbonesos (i en general, del sud de la Gàl·lia mediterrània) i en d'altres, ben poc.

BIBLIOGRAFIA

- AMICH, N. M. (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Girona (Col·lecció de monografies de l'Institut d'Estudis Gironins núm. 19).
- ANÒNIM (1876). Noticias, *Revista de Gerona (Literatura-Ciencia-Arte)*. I (Girona), 432-437.
- BOTET i SISÓ, J.:
- (1890) Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona, *Revista de Gerona (Literatura-Ciencia-Arte)*, 14 (Girona), 266-269 i 289-295.
- (1913) *Provincia de Gerona*, Barcelona (Geografía General de Catalunya dirigida per F. Carreras Candi).
- BURCH, J., NOLLA, J. M., SAGRERA, J., VIVÓ, D. I SUREDA, M. (1999). *Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres*. Banyoles (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, 20).
- BUSCATÓ, L.; PONS, L. (2014). 13.1. Annex 1. Empúries i la descoberta de la necròpoli paleocristiana (1846-1847). *Empúries a l'antiguitat tardana* (a cura de J. M. Nolla i J. Tremoleda), Girona, 191-217 (Monografies emporitanes 15).
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. (2013). *Història urbana del Mercadal de Girona. Dels orígens a la fi de l'edat mitjana*. Girona (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 10).
- COSTA, A.; PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M.; VIVÓ, D., curadors (en premsa). *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu*, Girona (Sèrie monogràfica).
- LAMUÀ, M. (2012). Elements escultòrics de Girona. *Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla), Girona, 195-208 (Col·lecció Història de Girona 48).
- LLINÀS, J.; AGUSTÍ, B.; FRIGOLA, J.; MONTALBÁN, C. (2012). Necròpolis, hàbitats i llocs de culte a les comarques de Girona (segles V-XII dC), *Arqueologia funerària al nord-est peninsular (segles VI-XII)* (a cura de N. Molist i G. Ripoll), Barcelona, 301-316 (Monografies d'Olèrdola 3.2).
- LLINÀS, J.; TARRÉS, A.; MONTALBÁN, C.; MERINO, J.; AGUSTÍ, B. (2008). Pla de l'Horta (Sarrià de Ter): una necròpolis con inhumaciones visigodas en la Tarraconense oriental, *Archivo Español de Arqueología*, 81 (Madrid), 289-304
- MERINO, J.; AGUSTÍ, B. (1990). La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva), *Cypsela*, VIII (Girona), p. 219-238.
- NOLLA, J. M.:
- (1997) Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 30 (Figueres), p. 107-146.
- (2012) El món funerari urbà, *Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla), Girona, p. 150-193 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- (2014) Spolia. Aprofitament i reciclatge a Gerunda entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Una primera aproximació, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LV (Girona), p. 29-50.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L. (2014). El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el

- culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació, *Pyrenae*, 45-2 (Barcelona), p. 95-116.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. (1995). *Ciuitatis Impuritanae coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis. Estudi General*, 15, Girona.
- NOLLA, J. M.; SUREDA, M. (1999). El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL (Girona), p. 13-66.
- NOLLA, J. M.; VIVÓ, D. (2012). Gerunda: les muralles. *Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J.M. Nolla), Girona, p. 49-69 (Col·lecció Història de Girona 48).
- NOLLA, J. M.; BURCH, J.; PALAHÍ, L.; AMICH, N.M.; CANAL, E.; CASAS, J.; CASTANYER, P.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; TREMOLEDA, J.; VIVÓ, D.; VIVO, J.; COSTA, A.; PRAT, M.; SIMON, J.; VARENNA, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la prouincia Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecà a la mort de Carlemany (284-814)*. Girona.
- PALAHÍ, L. i NOLLA, J. M. (2013). *El Pla de l'Horta. Una vil·la suburbana d'època romana*. Girona.
- PUERTAS, R.:
(1975) Iglesias hispánicas (siglos IV-VIII). *Testimonios literarios*. Madrid.
(1988) Mobiliario litúrgico y objetos para el culto. *XXXIV Corso de cultura sull'arte ravennate e bizantina. Archeologia e arte nella Spagna tardoromana, visigota e mozarabica*, Ravenna, p. 339-342.
- PUIG, A. M. (2012). Les campanyes del bienni 2010-2011 a la ciutadella de Roses (Alt Empordà) i altres intervencions menors. *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 211-221.